

अपूर्व गानयोग (भाग ३)

पुन्हा भटकंती

आमगावहून निघालो ते कलकत्याला जाण्यासाठी. रायगढच्या पुढं ओळखीचं कोणीच नव्हतं. कलकत्यालाही कोणी ओळखीचं नव्हतं. पण का कुणास ठाऊक, कलकत्याला जावंसं वाटत होतं. आमगावहून पुन्हा दोन-चार, दोन-चार दिवस रायपूर, बिलासपूरला थांबून तिथून चक्रधरपूरला गेलो. इथून पुढं परीक्षेची वेळ होती. संपूर्ण अपरिचित प्रदेश. चक्रधरपूरला कोणी गाणं केलं नाही. तिथून टाटानगरला गेलो. तिथं मात्र एक कार्यक्रम झाला. तिथून कुणाच्या तरी सांगण्यामुळं रंचीला गेलो आणि मग भटकत भटकत बिहार पालथा घातला. गावांची नावं सांगू लागलो, तर वाचायचा कंटाळा येईल. पंधरा-बीस गावी गेलो, पण त्यांतल्या एकाही गावात कुणी गाणं ऐकण्याची तयारी दर्शवली नाही. हा काही महिन्यांचा प्रवास म्हणजे गावात जायचं, कुठल्यातरी धर्मशाळेत उतरायचं, कमीतकमी पैशांत मिळेल ते खायचं-जेवायचं, गावात प्रतिष्ठितांची चौकशी करायची, त्यांनी सांगायचं की, 'अरे भाई, यहाँ गाना सुननेवाला कोई नहीं है. तुम फलाने फलाने गाव में जाव. वहाँ गाना जरूर सुनेंगे.' हे ऐकलं की पुढल्या 'त्या' गावी जायचं. यालाही काही अपवाद आहेत. पण ते प्रतिष्ठितांचे नव्हेत, अगदी सामान्यांचे.

भागलपूरला एका धर्मशाळेत उतरलो होतो. धर्मशाळा सामान्य होती. धर्मशाळेत रात्री पोचलो होतो. सकाळी उठलो. धर्मशाळा गच्च भरली होती. विहिरीवर जाऊन तोंड धुतलं. जवळच हॉटेल होतं. तिथं जाऊन चहा घेतला. धर्मशाळेत परत आलो. गावात फेरफटका मारायचा होता. कोणी प्रतिष्ठित गातून त्याच्यासमोर हात जोडायचे होते. कपडे बदलून बाहेर पडलो. हिंडता हिंडता एक नाव बरं दिसलं. घरावर पाटी होती. '× × ×' अँडक्होकेट. आतल्या खोलीतून पेटीचे सूर येत होते. मी दाराची कडी

वाजवली. दार उघडलं गेलं. आणि एक पोक्त गृहस्थ बाहेर डोकावले. त्यांनी प्रश्नार्थक मुद्रा केल्यावर मी त्यांना म्हटलं, “एक मिनिट अंदर आऊँ क्या?”

ते बाजूला झाले. त्यांच्या मागोमाग मी घरात प्रवेश केला. आता पेटीवर गाणंही सुरु झालं होतं. मी त्यांना माझी कहाणी सांगितली आणि विनंती केली, “आपण रसिक दिसता, आपल्या घरात गाणं आहे. कृपा करून माझं गाणं कराल काय? काहीही पैसे दिले तरी चालतील.” ते मोठ्याने हसले आणि म्हणाले, “अरे भाई, मेरी बीबी को गाने का शौक है, वह चिल्लाती रहती है. मुझे गाना बाना कुछ पसंद नहीं. खैर, तुम आये हो तो ऐसा करो, मेरी बीबीको दो-चार गाने सुनाओ. वह खुश हो जाएगी तो शायद तुमको कुछ मिलेगा.”

‘तुम बुरा मत मानो’

त्यांनी मला आतल्या खोलीत नेलं. बाई प्रौढच होती. तिनं माझ्यासमोर हार्मोनियम ठेवली. मी दोन-तीन गाणी म्हटली. बाई खरोखरच खूष झाली. तिनं मला जेवणाचा आग्रह केला. जेवण झाल्यावर मी जायला निधालो, तेव्हा तिनं माझ्या हातावर एक रुपया ठेवला आणि म्हणाली, “देखो भैय्या, बाबजी कुछ काम नहीं करते. रातदिन ताश खेलते रहते हैं. मैंने कुछ पैसे बचाये हैं उनमेंसे यह एक रुपिया मैंने तुमको दिया है. इससे ज्यादा देने की मेरी शक्ति नहीं. तुम बुरा मत मानो.”

माझ्या डोळ्यांत पाणी आलं. मी चटकन वाकून तो रुपया त्या बाईच्या पायावर ठेवला आणि घराबाहेर पडलो. चालता चालता विचार करत होतो की, त्या पुण्यवान स्त्रीच्या त्या रुपयाच्या रूपानं तिचं थोडंसं पुण्य माझ्या पदरी आलं असतं का? पण नाही. माझ्यापेक्षा तिलाच त्या रुपयाची जास्त गरज होती. मी तर भटक्या. माझं कसंही चाललं असतं. पण तिला तिचं घर चालवायचं होतं.

सरळ धर्मशाळेत आलो. गावात अन्य कुठंही गेलो नाही. मन तृप्त झालं होतं. दुपारभर आराम केला. संध्याकाळी मजेत गाणं गुणगुणत होतो. पलीकडेच काही साधू होते. त्यांतला एक जवळ आला. त्यांन माझी चौकशी केली. मी मुंबईहून इतक्या दूर आलोय, हे ऐकून त्याला आश्वर्य वाटलं. हळूहळू सातआठ साधू जमा झाले. त्यांच्याकडं बाजाची पेटी होती. चिमटा होता, दिमडी होती, झांजा होत्या. तिथं मैफल जमली. ब्रज, अवधी, भोजपुरी आणि शुद्ध हिंदी भाषेतली भजनं त्या धर्मशाळेत अडीच-तीन तास दुमदुमत होती. खड्या आवाजात तल्लीन होऊन म्हटली जाणारी ती भजनं ऐकणं हा एक विलक्षण आनंददायक अनुभव होता. शेजारीच धुनी पेटलेली होती. दम मारले जात होते. सारी धर्मशाळा तिथं गोळा झाली होती. त्या वातावरणाच्या मस्तीत मीही चार-पाच भजनं म्हटली. साधूंच्या प्रमुखानं संतुष्ट होऊन चिलीम माझ्यापुढे धरून म्हटलं, “लो बेटा, एक ‘दम’ मारो, बडा मजा आता है.”

मला धीर होईना. पण त्यांन फारच आग्रह केल्यामुळे मी एकच ‘दम’ मारला. ‘दम’ संपतो न संपतो, तोच असंख्य हिरवे, निळे, पिवळे, पांढरे असे नाना रंगांचे असंख्य

तारे डोळ्यांसमोर चमकले. मी गपकन डोळे मिटले, तर वरून खाली आणि खालून वर अशा गिरक्या माझं सारं शरीर घेत असल्याचा भास झाला. मी पटकन उठलो आणि माझ्या वळकटीवर येऊन पडलो. दोन-चार मिनिटांनी एक साधू मला भोजनाला बोलवायला आला. त्यांन 'थोडा हमारे साथ खा लो' म्हटल्याबरोबर मला ग्वालहेरच्या सरदार मुळ्यांच्या कडे खाल्लेल्या बर्फीची आठवण झाली. मी त्याला नकार दिला आणि उठून सरळ बाहेर गेलो. एका हॉटेलात जाऊन पोट भरून घेतलं. हॉटेलात जेवत असताना जे विचार मनात येत होते, ते मला पक्के आठवतात. ते साधू बोलता बोलता मला आपल्याबरोबर चलण्याचा आग्रह करत होते. त्यांच्या त्या सांगण्याचा मला खरोखरीच मोह होत होता. नाहीतरी मी भटक्याच होतो. 'आगा ना पीछा' अशीच माझी अवस्था होती. आणि खरं पाहिलं, तर त्या साधूंच्यात आणि माझ्यात काय फरक होता? ते भिक्षा मागत होते, मी मागत नव्हतो; पण त्यांच्या भिक्षा मागण्याला समाजाची मान्यता होती. साधूंच्या विषयीचा सर्वसाधारण लोकांच्या मध्ये असलेला आदरभाव त्या भिक्षेला भिकाण्याचं स्वरूप देत नव्हता. मीही एका परीनं भिक्षाच मागत फिरत होतो. मागण्याच्या पद्धतीत आणि स्वरूपात फरक होता एवढंच. पण करीत होतो तो प्रकार हाच होता. ते साधू लंगोटीशिवाय अन्य कपडे घालत नव्हते. मी अंगभर कपडे घालत होतो. पण त्यांचं अर्ध नंगेपण आणि माझं कपड्यांचं अंगभर आवरण यात बाह्यतः फरक असला, तरी पोटाची खळगी भरायला दोघांनाही शेवटी एक प्रकारची भीकच मागावी लागत होती. हे असं आहे, तर मी त्यांच्याबरोबर का जाऊ नये? घरदार, आप्स्वकीय यांचा माझा संबंध पूर्वीच सुटलेला होता. जगात माझा मी एकटा होतो. त्या साधूंच्यात सामील झालो तर सगळी चिंता दूर होईल. माझ्या गाण्याच्या जोरावर त्यांच्यातही मला चांगलं स्थान निर्माण करता येईल. पुढंमागं एखाद्या मठात कायमचं स्थायिक होता येईल.

गाडी झाली जीवनसाथी

म्हाळांत लागिल्लांम लाडोम

अशा तळेच्या विचारांच्या आहारी जाऊन मी कदाचित त्या साधूंच्या जथ्यात सामील झालो असतो. पण त्यातून वाचलो, ते त्या एकुलत्या एका 'दम'च्या आठवणीनं. चिलमीच्या त्या एका 'दम'ची आठवण झाली आणि मी झटक्यात सावरलो. धर्मशाळेत आलो आणि सरळ झोपी गेलो. सकाळी लौकर उठलो. भागलपूर स्टेशनवर आलो.

या माझ्या भ्रमंतीमुळं एका गोष्टीचं विलक्षण आकर्षण माझ्या मनात निर्माण झालं होतं, ते म्हणजे 'रेल्वे स्टेशन'. १ सप्टेंबर १९३९ पासून तसं पाहिलं तर मी अखंड आगगाडीतच होतो. त्यामुळेच असेल, पण स्टेशनांचं मला फारच आकर्षण होतं. अनेक गावी मी तासनृतास रेल्वे स्टेशनवर जाऊन बसत असे. तिथल्या वातावरणाची माझ्या मनावर मोहिनी होती. स्टेशनवर होणाऱ्या असंख्य उत्तारुंच्या हालचाली मी टक लावून पाहात असे. स्टेशनात गाडी नसेल, तेव्हा शांतपणानं एखाद्या बाकावर बसून

राही. आगगाडीच्या त्या अफाट विश्वातली प्रत्येक लहानसहान हालचालसुद्धा मला भुरळ पाडी. माणसाला आपल्या घराची जी ओढ असते, घरातल्या प्रत्येक बारीकसारीक वस्तविषयी जे ममत्व असते, तशीच अवस्था माझी आगगाडीसंबंधी होती. खन्या अर्थानं तेच माझां घर होतं. अखंड भटकत राहणाऱ्याला त्यासाठी साहाय्य करणारी ती एकुलती एक अशी महत्वाची जीवनसाथी होती. १९४६ साली मी पुण्यात 'प्रभात' फिल्म कंपनीत संगीत-दिग्दर्शक म्हणून काम करू लागून स्थायिक झालो, तरी त्यानंतरही काही वर्ष मी पुण्याच्या रेल्वे स्टेशनवर एकटाच जाऊन बसत असे.

भागलपूरहून आणखी काही गावं भटकून कलकत्याजवळच्या खरगपूरला आलो. तिथं महाराष्ट्रीयांची बरीच घरं होती. अजमैर, बिलासपूरसारखीच इथं रेल्वेची प्रचंड कॉलनी होती. नागपूरहून एका गृहस्थांनी खरगपूरच्या महाराष्ट्र मंडळाचे अध्यक्ष श्री. चावडीपांडे यांच्यासाठी एक ओळखपत्र दिलं होतं.

ते खरगपूर गावही माझ्या मनावर कायमचं कोरलं गेलं आहे. माझ्या त्या वेळपर्यंतच्या आयुष्यात कधीही न आलेला एक प्रसंग त्या गावात मला अनुभवायला मिळाला.

खरगपूरला मी ज्यांच्याकडं उतरलो होतो, ते श्री. काळे आणि त्यांच्या पत्नी स्वभावानं फार चांगले होते. श्री. काळे माझ्यापेक्षा वयानं बरेच मोठे होते. पण अतिशय खेळकर, बरोबरीच्या नात्यानं वागणारे असे मस्त गृहस्थ होते. रेल्वेच्या क्वार्टर्समध्ये राहात असत. शेजारच्याच क्वार्टरमध्ये राहणारे श्री. गुरुबचनसिंग नावाचे गृहस्थ संगीताचे शौकिन होते. स्वतः गाणी चांगली म्हणत. सतारही वाजवीत. आमची मैफल रोज संध्याकाळी जमत असे. त्यांच्याबरोबर माझी चांगली मैत्री झाली. त्यांच्या तोंडून एक गाणं ऐकलं, ते मी कधी विसरणार नाही. बाँबे टॉकीजच्या 'कंगन' या चित्रपटातलं 'सूनी पडी रे सितार, मीरा के जीवन की' हे गाणं ते फार छान म्हणत असत.

त्यांच्याकडून शिकून मग मीही ते गाणं पुढं प्रत्येक ठिकाणी म्हणू लागलो.

- कै॒. सुधीर फडके॑

(श्री. श्रीधर फडके, यांच्या परवानगीने 'जगाच्या पाठीवर' या आत्मचरित्रातून क्रमशः)